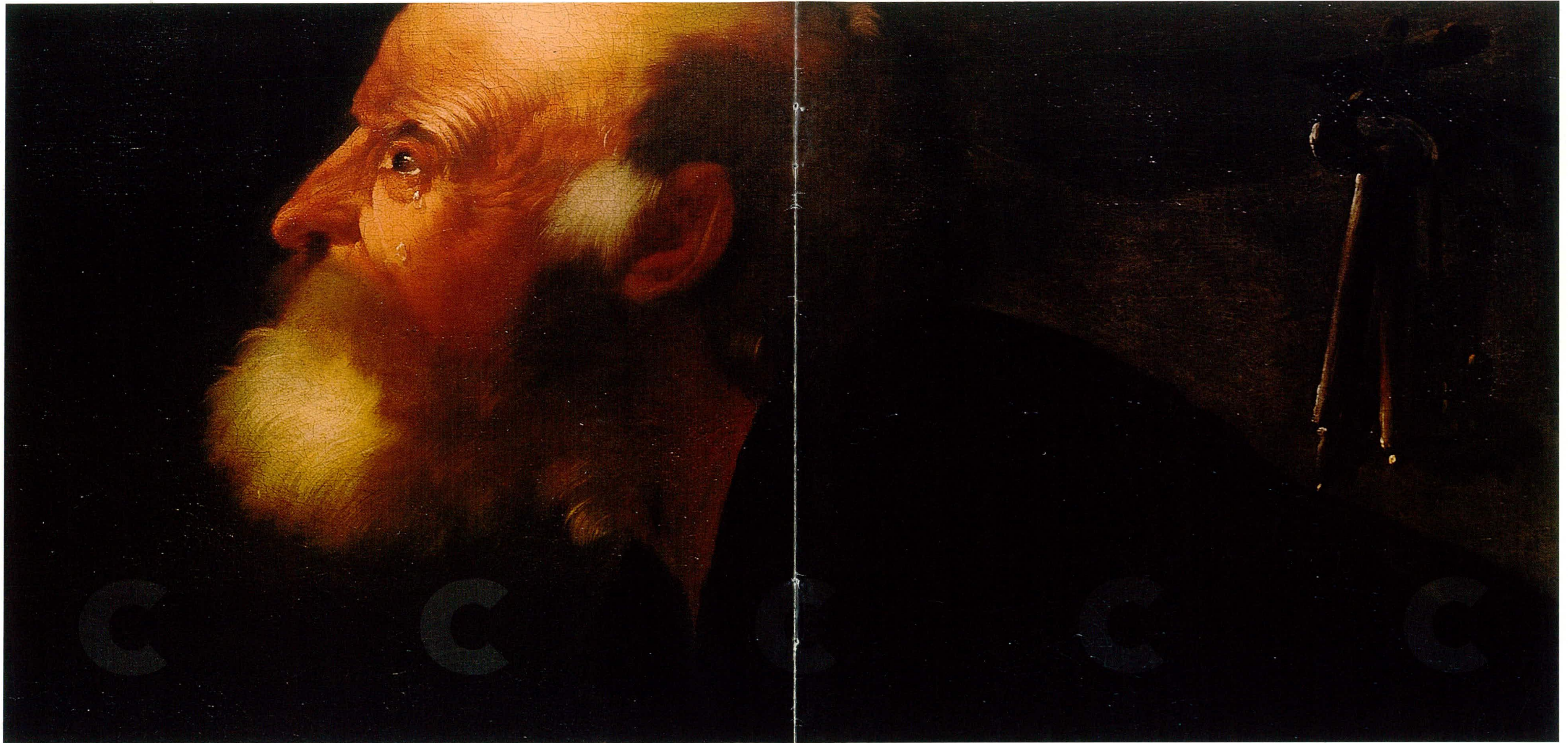

Stichting Victor II
'De berouwvolle Petrus'
door Hendrick ter Brugghen? 161[6]

Tekst: Liesbeth M. Helmus
Ontwerp: Thonik
Druk: Onkenhout

Uitgave: Centraal Museum
Postbus 2106 3500 GC Utrecht
tel. + 31 (0)30-2362362
fax + 31 (0)30-2332006
www.centraalmuseum.nl

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door
Stichting Victor Heiloo.

ISBN 90-5983-013-X

© De auteur & Centraal Museum, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt,
in enige vorm, op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke
manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Deze uitgave is verschenen bij
de tentoonstelling:
*Stichting Victor II. De berouwvolle Petrus
door Hendrick ter Brugghen? 161[6]*
in het Centraal Museum te Utrecht
(28 augustus 2004 – 2 januari 2005).

Het is de tweede van een serie van zes
tentoonstellingen die halfjaarlijks zullen
worden gerealiseerd en waarbij steeds
een tekstuitgave verschijnt. Aanleiding
is een grote subsidie voor restauratie
en materieel-technisch onderzoek verstrekt
door Stichting Victor Heiloo. Het Centraal
Museum geeft in 2007 twee publicaties
uit over het onderzoek en de restauraties.

Voorlopige conclusies

Na de recente restauratie van *De berouwvolle Petrus* door Laurent Sozzani, is aan Albert Blankert en Pieter van Thiel gevraagd zich opnieuw uit te spreken over de toeschrijving van het schilderij aan Hendrick ter Brugghen. Beiden blijven bij hun oorspronkelijk oordeel.

Albert Blankert: 'Er is geen detail op het schilderij aan te wijzen dat ook maar in de verste verte overeenkomt met Ter Brugghens grootmeesterlijke techniek. Wel vertoont het stuk geheel en al zijn trant en opvatting, zodat de gevolgtrekking dat het een kopie is naar een ons onbekend werk mij evenzeer als voorheen de enige logische en juiste lijkt. De signatuur zal van het voorbeeld zijn meegekopieerd, een fenomeen dat je bij oude schilderijen niet vaak aantreft. Als document vind ik het schilderij interessant, als kunstwerk niet.'

Pieter van Thiel: 'Hoewel het geen groots schilderij betreft, is er geen reden aan te nemen dat het niet door Ter Brugghen zou zijn geschilderd. De kop en de handen van Petrus maken op mij een volkomen authentieke indruk maar zij geven wel blijk van de onbedrevenheid van de jonge schilder in ontwikkeling. Een kopiist zou het schilderij, als hij al een weinig spectaculaire compositie als deze zou kiezen om te kopiëren, vermoedelijk hebben geïnterpreteerd en verbeterd, en deze niet letterlijk hebben overgenomen. De signatuur is origineel en het idee dat deze zou zijn meegekopieerd is moeilijk verdedigbaar.'

Uit het bovenstaande blijkt, dat beide kenners bij hun oorspronkelijk oordeel blijven. Ze zijn het wel eens over het feit dat *De berouwvolle Petrus* een vroeg 17de eeuws schilderij is, dat de signatuur origineel is, en dat de compositie van Ter Brugghen is. Alleen op kwalitatieve gronden moet het schilderij volgens Blankert worden beschouwd als niet eigenhandig door Ter Brugghen. De tweede versie van *De berouwvolle Petrus*, die in 1992 op de Parijse kunstmarkt is verschenen, zou in dat laatste geval wellicht de originele compositie kunnen zijn. Het is echter gesigneerd noch gedateerd. Technisch onderzoek van het Parijse schilderij en vergelijking van de twee versies kan misschien de oplossing bieden voor het vraagstuk van de toeschrijving. Andere, onbetwiste schilderijen van Hendrick ter Brugghen worden getoond op de begane grond.

Inleiding

Stichting Victor II is de tweede in een serie van zes kleine exposities die halfjaarlijks worden gepresenteerd en waarin steeds een schilderij uit de collectie oude schilderkunst van het Centraal Museum centraal staat. Aanleiding voor de serie is een grote subsidie voor restauratie en materieel-technisch onderzoek, die is verstrekt door Stichting Victor Heiloo. In totaal zullen 14 schilderijen worden gerestaureerd en onderzocht. Ze zijn alle afkomstig uit de kerncollectie van het Centraal Museum. Een deel behoort tot de groep Jan van Scorel en tijdgenoten, en een ander deel is geschilderd door of toegeschreven aan Hendrick ter Brugghen en andere Utrechtse caravaggisten.

In elke tentoonstelling wordt een kunsthistorisch vraagstuk aan de orde gesteld, en wordt geprobeerd de bezoeker inzage te geven in de gebruikte onderzoeksmethoden. Veelal wordt hierbij gebruik gemaakt van technisch onderzoeksmateriaal zoals infrarood-reflectogrammontages en röntgenfoto's. Wanneer de restauraties en het onderzoek in 2007 zijn voltooid, worden de resultaten ervan vastgelegd in twee publicaties die verschijnen in de Agnietenreeks van het Centraal Museum. Het CMU is Stichting Victor Heiloo, die dit unieke project mogelijk maakt, veel dank verschuldigd. Voor steun aan deze expositie dankt het museum Albert Blankert, Laurent Sozzani, Pieter van Thiel, het Rijksmuseum in Amsterdam en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.

Hendrick ter Brugghen: biografie

Hendrick ter Brugghen werd in 1588 geboren. Zijn geboorteplaats is niet met zekerheid bekend, maar aangezien de naam van zijn vader, Jan ter Brugghen, tot 1602 regelmatig in Haagse documenten voorkomt, wordt aangenomen dat Hendrick hier het levenslicht zag. Na een leertijd bij de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert, reisde Ter Brugghen, net als veel van zijn Utrechtse collega's, naar Italië. Het is onbekend wanneer hij vertrok en hoelang zijn Italiaanse verblijf duurde. Zeker is wel dat hij in de zomer van 1614 in Milaan was. In de nazomer van hetzelfde jaar reisde hij samen met twee Utrechtse collega's over de Sint Gotthardpas terug naar Utrecht, waar hij rond 1 oktober arriveerde.

In 1616 wordt Hendrick ter Brugghen lid van het Utrechtse Sint Lucasgilde en trouwt hij met Jacomijna Verbeeck. Het is een gereformeerd huwelijk dat wordt afgesloten in de Utrechtse Geertekerk. Het echtpaar krijgt acht kinderen. De jongste, Hendrickgen, wordt geboren in maart 1630. Haar vader overlijdt vijf maanden voor haar geboorte, op 1 november 1629, op 42-jarige leeftijd. Als mogelijke doodsoorzaak wordt de pest genoemd. Hij wordt begraven in de Utrechtse Buurkerk.

Over de werkplaats van Hendrick ter Brugghen is vrijwel niets bekend. Van Sebastiaen van Hattingh (ook wel Hattich), die een jaar bij Ter Brugghen inwoonde, wordt aangenomen dat hij bij hem leerde. Overeenkomsten met het werk van Dirck van Baburen hebben geleid tot de aanname dat Ter Brugghen met deze Utrechtse collega samenwerkte. Deze hypothese wordt echter door geen enkel feit ondersteund. Op stijlkritische gronden wordt vermoed dat Ter Brugghen een tweede Italiaanse reis maakte. Deze zou hebben plaatsgevonden tussen de zomers van 1619 en 1621. Ook voor deze veronderstelling zijn geen bewijzen.

Hendrick ter Brugghen (toegeschreven): 'De berouwvolle Petrus' 17de eeuw

Particuliere collectie, Frankrijk

Met de expositie *Nieuw Licht op de Gouden Eeuw* in het vooruitzicht, wordt *De berouwvolle Petrus* in 1986 op verzoek van het Centraal Museum in het Rijksmuseum onderzocht. Pieter van Thiel laat röntgenopnamen van details maken en vraagt restaurator Martin Bijl (op dat moment in het Amsterdamse museum hoofdrestaurator) het schilderij te bestuderen. Bijl concludeert dat de signatuur, hoewel opgehaald, origineel is. Waarschijnlijk is het gehele kleed van Petrus overschilderd. Van de handen en het hoofd worden röntgenfoto's gemaakt, die repentirs (eigenhandige wijzigingen) en/of compositieveranderingen tonen. Vergelijking met de röntgenfoto's van *De aanbidding van de koningen* laat een sterke overeenkomst in opbouw en materiaalgebruik zien, vooral in het wat vlekkerig gebruik van loodwit. Dit pigment is vanwege het hoge gehalte aan lood goed zichtbaar op de röntgenfoto.

In verband met de restauratie worden er in 2003 van het hele schilderij röntgenfoto's gemaakt. De structuur van het doek, onregelmatig met kleine knooppjes, is vergelijkbaar met die van *De aanbidding van de koningen*. Op het eerste gezicht lijkt het alsof links van het hoofd de vorm van een naar voren gebogen gezicht is weergegeven, terwijl ook rechts twee contouren, mogelijk van een schedel, zichtbaar zijn. Het zou voorbarig zijn op grond hiervan te concluderen dat het schilderij dus geen kopie is, omdat Ter Brugghen, op zoek naar de juiste compositie, wijzigingen aanbracht. De vlek links van het hoofd kan ook een globaal aangebrachte grondering zijn en dat er rechts een vorm te zien is, kan evengoed duiden op het hergebruik van een deels beschilderd doek. Het ligt immers wat de compositie betreft niet voor de hand het hoofd zo ver rechts op het oppervlak te plaatsen.

In 1992 duikt een tot dan toe onbekende versie van *De berouwvolle Petrus* op in Parijs. Niet alleen zijn de compositie en de kleur vrijwel gelijk aan het Utrechtse schilderij, het heeft bovendien dezelfde afmetingen. Anders is de positie van de sleutels (dit keer niet links van Petrus aan de muur, maar voor zijn handen op tafel) en het kleed dat veel hoger rond zijn rug is gedrapeerd. De twee schilderijen worden hier voor het eerst samen getoond.

Net als veel van zijn Utrechtse collega's, raakte ook Hendrick ter Brugghen tijdens zijn verblijf in Italië diep onder de indruk van het werk van Caravaggio (1571-1610). Op revolutionaire wijze brak de Italiaanse grootmeester met de rond 1590 heersende idealiserende stijl van het maniërisme en introduceerde hij een ongekend en door velen als schokkend ervaren realisme. Caravaggio beeldde zijn figuren (vaak halffiguren) als zeer dichtbij af en plaatste de compositie krap in de lijst, waardoor de nabijheid van het voorgestelde wordt versterkt. De ruimte is ondefinieerbaar door de donkere of bijna effen achtergrond en nooit diep. Er is sprake van een voorkeur voor variatie, zowel wat typen, leeftijden als expressies betreft en er is veel aandacht voor het nauwgezet weergegeven schilderachtig detail. Caravaggio had Italiaanse, Franse, Spaanse en Vlaamse navolgers. Van de Noord-Nederlandse is Hendrick ter Brugghen samen met Gerard van Honthorst de belangrijkste.

De eerste monografische studie over Hendrick ter Brugghen is van de Engelse kunsthistoricus Benedict Nicolson (1914-1978) en dateert uit 1958. Met *Hendrick ter Brugghen in America* in 1965-1966 (Dayton en Baltimore) was de eerste tentoonstelling over de meester een feit. De Amerikaanse kunsthistoricus Leonard J. Slatkes (1930-2003) was er de samensteller van. Samen met Albert Blankert leverde hij in 1986 het concept voor *Nieuw Licht op de Gouden Eeuw* (Utrecht en Braunschweig). Deze laatste expositie markeert tot nu toe min of meer het eindpunt van het Ter Brugghen-onderzoek.

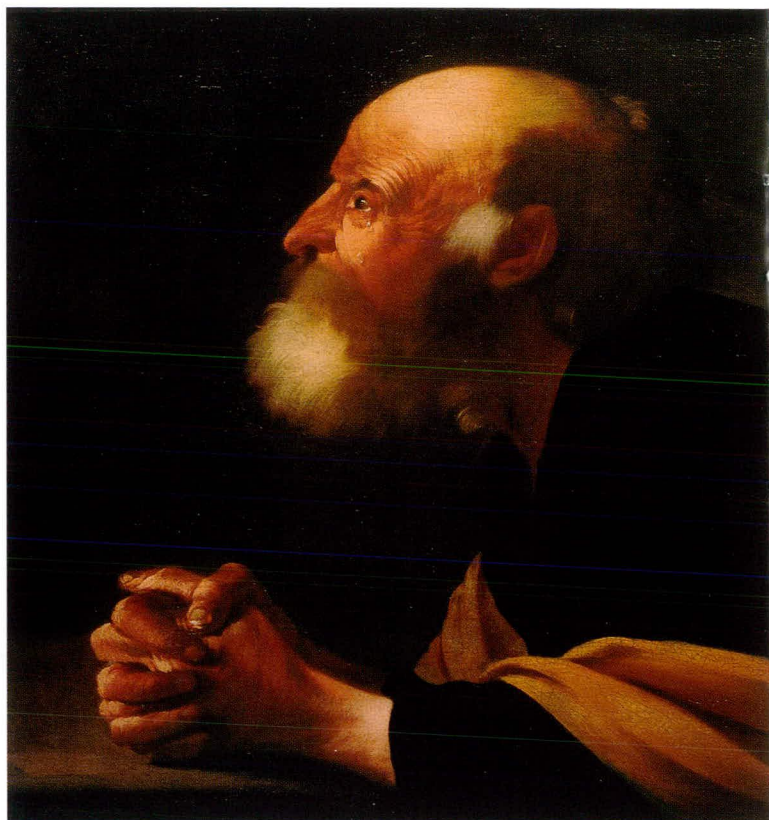
Het totale oeuvre van Ter Brugghen werd door Nicolson in 1958 vastgesteld op 77 schilderijen. In 1986 wordt een totaal genoemd van 80. Ter Brugghen signeert zijn werk vrij consequent met zijn volledige naam *HTBrugghen*, of met de voorletters van zijn naam *HTB*, waarbij de hoofdletters altijd in monogram zijn geschreven. Vroeg werk was lange tijd onbekend, waardoor een voorzichtige chronologie alleen was vast te stellen voor de jaren 1620 tot 1629. *De berouwvolle Petrus* uit 161[6] wordt door een enkeling wel, maar door de meeste kunsthistorici niet als eigenhandig beschouwd.

'De berouwvolle Petrus': probleemstelling

'Een Terbrugghen teruggevonden'.

In 1938 wordt in verschillende Nederlandse kranten het bericht gepubliceerd dat J.B.V.M.J. van de Mortel, burgemeester van Noordwijk, tot zijn verrassing eigenaar is geworden van een schilderij van Hendrick ter Brugghen. *De berouwvolle Petrus*, al decennia lang aanwezig op Huize Ter Baast, diep in de bossen van Oirschot, komt door erfclating in zijn eigendom. Van de Mortel laat het schilderij schoonmaken door C.B. van Bohemen die in de linkerbenenhoek de signatuur van Ter Brugghen en een datering 1610 of 1616 ontdekt. Het wordt nog in hetzelfde jaar op een tentoonstelling in het Van Abbemuseum in Eindhoven aan het publiek gepresenteerd.

In 1967 wordt *De berouwvolle Petrus* door aankoop door het Centraal Museum verworven voor f 80.000,-. Het heeft op dat moment vier onbetwiste meesterwerken van Ter Brugghen in eigendom en de discussie over de toeschrijving van de *Petrus* is al jaren in volle gang. Benedict Nicolson oordeelt in zijn monografie van 1958 op basis van een foto dat het schilderij zeker geen origineel is. Hij herhaalt zijn bevindingen in 1960, nadat hij het in schoongemaakte staat heeft onderzocht. De Haagse kunsthandelaar Hans M. Cramer, van wie het schilderij door het Utrechtse museum is aangekocht, is echter overtuigd van de echtheid en zal dat ook blijven. Omdat Leonard J. Slatkes en Albert Blankert, de organisatoren van *Nieuw Licht op de Gouden Eeuw*, zich aan Nicolsons zijde scharen, wordt het schilderij in 1986 in Braunschweig buiten catalogus getoond. De discussie rond de toeschrijving kent inmiddels voor- en tegenstanders. Men spreekt de hoop uit dat een restauratie en verder onderzoek uitsluitsel zullen geven.

Hendrick Bloemaert (omgeving): 'Biddende Petrus', 1630-1650

© Centraal Museum, Utrecht, Ernst Moritz 2004

'De berouwvolle Petrus': tegenstanders

Benedict Nicolson, auteur van 'Hendrick Terbrugghen' (1958) en specialist op het gebied van het internationaal caravaggisme:

De modellering is te zacht voor een eigenhandige Ter Brugghen, vooral als het schilderij vroeg moet worden gedateerd. De tekening van de ogen, de neus en handen, en vooral van de lange linkerduim, is niet expressief genoeg. De slordige signatuur *HT Brugghen* is vreemd vanwege de lichte kleur en de afstand tussen de *HT* en de *B* en dus waarschijnlijk vals.

Het schilderij is wat onderwerp en compositie betreft echter indrukwekkend en karakteristiek. Net als op andere vroege werken is de schaduw die de neus op de snor werpt een prominent en individueel kenmerk van Ter Brugghen. Het schilderij is dan ook een belangrijk document voor Ter Brugghe's vroege stijl en kan daarom heel goed een kopie zijn naar een verloren origineel. De signatuur is hiervan overgenomen en de datering 1616 zou in dat geval kunnen kloppen.

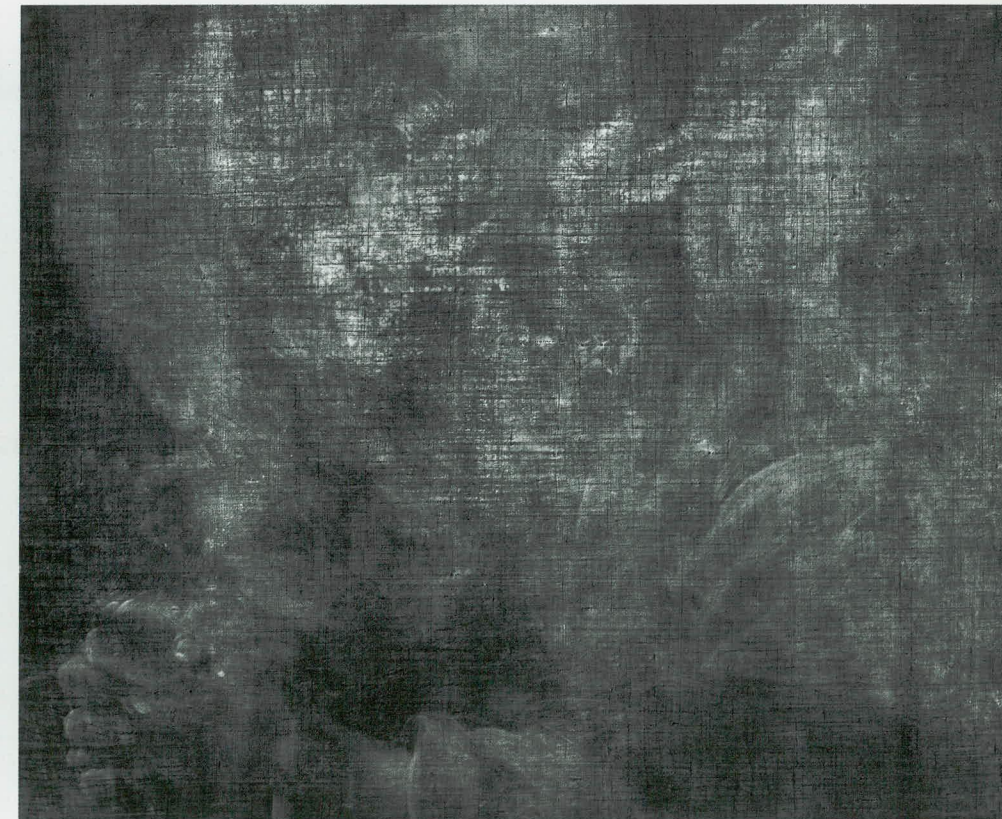
Leonard J. Slatkes, samensteller van 'Hendrick ter Brugghen in America' in 1965-1966 (Dayton en Baltimore) en

medesamensteller van 'Nieuw Licht op de Gouden Eeuw' in 1986 (Utrecht en Braunschweig), alsook auteur van een onvoltooid en ongepubliceerd monografisch manuscript over Ter Brugghen: De zachte modellering, de vormeloze weergave van de handen, de donzige weergave van de baard, en vooral de nogal saaie, weinig opwindende kleur van het schilderij maakt het onmogelijk te veronderstellen dat Ter Brugghen direct bij de uitvoering betrokken is geweest. *De berouwvolle Petrus* is geen kopie, maar een herhaling uit de werkplaats van Ter Brugghen naar een verloren origineel.

Albert Blankert, medesamensteller van 'Nieuw Licht op de Gouden Eeuw' in 1986 (Utrecht en Braunschweig) en kenner en auteur van tal van publicaties over het Utrechts caravaggisme: Het schilderij is duidelijk een kopie. De poging om het schilderij op te waarderen tot een eigenhandig werk is mijns inziens terecht door Slatkes en anderen verworpen.

Hendrick ter Brugghen (toegeschreven): 'De berouwvolle Petrus' 161[6]

© Centraal Museum, Utrecht, Ernst Moritz 2004 / Röntgenopname: RTD, Rotterdam 2003

'De berouwvolle Petrus': voorstander

De aankoop in 1970 van Ter Brugghens *De aanbidding van de koningen* uit 1619 door het Rijksmuseum in Amsterdam, is voor Pieter van Thiel, (oud-)directeur schilderijen, aanleiding het vroege werk van de meester opnieuw te onderzoeken. Hij publiceert zijn bevindingen in het *Bulletin van het Rijksmuseum* (1971) en in een monografisch artikel getiteld *'In quest of the early Ter Brugghen'* (1988). In beide gevallen oordeelt hij positief.

'Ofschoon het schilderij hier en daar wat geleden heeft, is de factuur van Ter Brugghen toch duidelijk te zien, vooral in de sleutels, die door een kopiist nooit zo vrij en trefzeker uitgebeeld zouden zijn, en verder in de handen en in de neus- en oogpartij. De vette randjes, die de verfstreken omzomen, de typische manier waarop de wangpartij tegen de neus is gezet, de vorm van het oor, de behandeling van het haar en de mooie contour van de schedel corresponderen ten nauwste met de uitvoering van de kop van de knielende koning op *De Aanbidding van de koningen* uit 1619.'

'Bij onderzoek bleek mij, dat de signatuur in lichte oker op donkerbruin staat geschreven in een minder vast handschrift dan latere signaturen van Ter Brugghen, maar ik zie geen enkele reden om hem als vals te kwalificeren. Er staat HT brugghen fecit (HT in monogram en de achternaam zonder hoofdletter). Het gat tussen het monogram en de achternaam is niet impossible (zoals Nicolson heeft beweerd), want in 1619 schreef de schilder zijn naam vrijwel net zo, maar met een hoofdletter.'

Wat Van Thiel toen niet wist, is dat de recente restauratie heeft aangetoond dat de signatuur ontegenzeggelijk origineel is, en identiek is aan die op de *Aanbidding van de koningen* uit het Rijksmuseum uit 1619: 'HT Brugghen fecit' (achternaam met hoofdletter).

Hendrick ter Brugghen: 'De aanbidding van de koningen', 1619

© Rijksmuseum, Amsterdam / Röntgenopname

